Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Երևան 2001, էջ157-169

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՎ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՆ ՈՒ ՆՐԱ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԵՏՆՈՐԴԸ

Արմեն Պետրոսյան

ՎԵՐԱԾՆՎՈՂ «ՍՊԻՏԱԿ ՀԵՐՈՍԸ»

Արդեն Ա. Մատիկյանը, Ն. Ադոնցը և Գ. Ղափանցյանն անդրադարձել են Սուրբ Սարգսի՝ Արա Գեղեցիկի քրիստոնեացած տարբերակը լինելու խնդրին[1]: Այն արծարծվել է նաև մեր կողմից, ընդ որում նշվել է, որ որպես սպիտակ ձիավոր և շիկահեր պատկերացվող զորավար սուրբ Սարգիսը[2] հնդեվրոպական «սևի և սպիտակի առասպելի» համատեքստում համադրելի է հակադրության սպիտակ կողմը ներկայացնող հերոսի հետ[3]:

Արա Գեղեցիկը հայոց 7-րդ նահապետն էր Հայկից հետո, որը չի կատարում Ասորեստանի թագուհու պահանջը՝ ամուսնանալ իր հետ և զոհվում է նրա զորքի դեմ ճակատամարտում: Նրա դիակը Շամիրամը դնում է «ի վերնատանն ապարանից» որպեսզի արալեզ-առլեզները՝ շնից սերված համարվող առասպելական կենդանիներ (Եզնիկ Ա, իդ), իջնեն ու վերակենդանացնեն նրան (Խորենացի Ա, ժե. Սեբեոս Ա):

Առասպելական հերոսի զոհվելու վայրը հաճախ առնչվում է հերոսի անվան կամ մի կարևոր հատկանիշի հետ: Արան, ըստ լեգենդի, զոհվում է Արայի լեռան փեշերին գտնվող Արզնի գյուղի մոտ[4], իսկ հեքիաթի համաձայն՝ Խլաթում[5]: Արզնիի հին անունն էր Արծնի, իսկ Խլաթը գտնվում էր Արծկեի գավառի արևմուտքում[6]: Այստեղ ի հայտ է գալիս «սպիտակ հերոսի» հնդեվրոպական կոչումը՝ **arg’*- «փայլուն, սպիտակ», հմմտ. *արծաթ*:

Արայի ավանդությունը դեռևս Մ. Էմինը համադրել է Պլատոնի բերած մի առասպելի հետ, ըստ որի, պամփյուլիացի մի քաջ զինվոր՝ Արմենիոսի որդի Էրը զոհվում է մարտում, բայց հետո վերակենդանանում է ու պատմում իր տեսածն անդրաշխարհում: Արմենիոս անունը համադրելի է *արմեն* ցեղանվանը, և Արմենիոսի որդի Էրը՝ Արամի որդի Արային (ըստ Խորենացու, *արմեն* ցեղանունը ծագում է Արամի անունից): Հետաքրքիր է, որ որոշ հունական աղբյուրներում այս Էրը զարմանալիորեն նույնացվել է Զրադաշտի հետ[7]: Ներկա քննարկման համատեքստում կարևոր է, որ Զրադաշտի տոհմական անունն էր Սպիտամա (Ավեստ.), Սպիտամ (միջին պրսկ.), այսինքն՝ «Սպիտակավուն» (ըստ *Բունդահիշնի*, Սպիտամը Զրադաշտի մի հեռավոր նախնին էր): Ակնհայտ է, որ նոր կրոնի հիմնադիրը, որպես անբիծ արդարության մարմնավորում, պետք է որ առնչվեր «սպիտակ» հատկանիշի հետ, իսկ մեռնող ու հառնող աստված/հերոսը կրկնվում է նաև նոր կրոնների այլ սկզբնավորողների կերպարներում:

Հին հայոց վիպական համակարգում ամենանշանավոր սպիտակ ձիավոր զորավարը Մուշեղ սպարապետն էր, որի պատկերը, իր գերված կանանոցն անվնաս ազատելու համար, իր գավաթի վրա նկարել է տալիս պարսից Շապուհ արքան, խմելիս ասելով` «ճերմակաձին գինի արբցէ»: Երբ Մուշեղը սպանվում է, մարդիկ նրա դիակը դնում են մի աշտարակի տանիքին, ասելով` «վասն զի այր քաջ էր, առլեզք իջանեն և յարուցանեն զդա» (Փավստոս Բուզանդ Ե, բ. Ե, լզ): Սա միակ նման դեպքն է Արայից հետո, ուստի «ճերմակաձի» Մուշեղ սպարապետը պետք է դիտվի որպես Արայի կերպարի մի ուշ տարբերակը:

---

[1] Ա.Մատիկյան. Արա Գեղեցիկ. Վիեննա 1930, 153-170. Ն.Ադոնց. Հին հայոց աշխարհահայցքը. *Պատմական ուսումնասիրություններ.* Պարիս 1948, 289-292. Գ.Ղափանցյան. Արա Գեղեցկի պաշտամունքը. Երևան 1944, 63-68:

[2] Տես օրինակ Գ.Սրվանձտյան. Երկեր. h. 1. Երևան 1978, 558. Մ.Աբեղյան. Երկեր. h. է. Երևան 1975, 81:

[3] Ա.Պետրոսյան. Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը. Երևան 1997, 42-43:

[4] Ա.Ղանալանյան. Ավանդապատում. Երևան 1969, 166-167:

[5] *Ազգագրական հանդես* 9. Թիֆլիս 1902, 159:

[6] Թ.Հակոբյան, Ս.Մելիք-Բախշյան, Հ.Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակի շրջանների տեղանունների բառարան. h. 1. Երևան 1986, 435, 449:

[7] Տես հատկապես Ա.Մատիկյան. նշ աշխ. 1930, 258-274:

Հունական որոշ միջնադարյան աղբյուրների համաձայն` Սարգիս անունով հայ վարդապետը մի ուղեկցորդ և ավետաբեր շուն ուներ, Արցիվուրիոն անունով, որին կերան գայլերը, և հայերը պաս սահմանեցին այդ առթիվ (առաջավորաց պաս): Լեգենդի ռումինական տարբերակում հայ ավագերեցի Արցիվուրցի շունն օգնում է իր տիրոջը դուրս գալ անտառից, որից հետո էլ սահմանվում է սուրբ Սարգսի պասը[8]: Այս պատմությունները, որոնք պետք է որ ձևավորված լինեին հայկական պատկերացումների հիման վրա, համադրելի են Խորենացու (Բ, լզ) հաղորդած այն լեգենդի հետ, ըստ որի մանուկ Սանատրուկ արքային ու նրա դայակին ձյունաբուքի ժամանակ փրկել է աստվածների կողմից ուղարկված մի «նորահրաշ» սպիտակ կենդանի` այն է թե սպիտակ շուն[9]: Ընդ որում, հայկական հավատալիքներում հենց Սուրբ Սարգիսն է հանդես գալիս մի կողմից ձյունաբուք ու փոթորիկ առաջացնողի, իսկ մյուսից` ճանապարհորդներին բուքի ժամանակ փրկողի դերում[10]:

Առասպելաբանական համատեքստում փրկությունը ձյունաբուքից և անտառում կործելուց համադրելի են մահվան աշխարհից հերոսի վերադարձի հետ, և «նորահրաշ» ու «արցիվուրցի» շները, փրկելով Սանատրուկին ու ավագերեցին, համապատասխանում են Արային վերակենդանացնող, այսինքն անդրաշխարհից հետ բերող «շնից սերված» արալեզ-առլեզներին:

Հիշյալ *արցիվուրիոն, արցիվուրցի* անունները կապված են հայոց Սուրբ Սարգսի օրվան նախորդող պասի *առաջավորաց* անվանը, բայց թե ինչու է վերջինս այդպես կոչվում, հիմնավոր բացատրություն չունի: Հաշվի առնելով փրկիչ սպիտակ շան նույնականությունը արցիվուրցիի հետ, պետք է կարծել, որ այդ բոլոր անունները ծագում են նախնական **արծաւոր* ձևից, «սպիտակավոր» իմաստով (հմմտ. *կարմրավոր, ծիրանավոր*), որը հետագայում, *արծ-* «սպիտակ» արմատի կորստից հետո վերաիմաստավորվել է որպես «առաջավոր»: Սուրբ Սարգսի նախաքրիստոնեական «սպիտակ» նախորդի ու նրա հրաշալի սպիտակ շան ավանդույթունն է, որ սկիզբ է դրել մի կողմից առաջավորաց պասի ծագման, իսկ մյուս կողմից, այլադավան դիրքերից` *Արցիվուր-* շան լեգենդներին: Ի միջի այլոց, առաջավորաց պասը լուծվում է փոխինձով, և սուրբ Սարգսի հետ կապված ծեսերում կարևոր դեր են կատարում հացահատիկից պատրաստված կերակուրները, որը նույնպես մատնանշում է Արա Գեղեցիկի տիպի հացահատիկային աստվածությունների պաշտամունքը:

Հայ ավանդության մեջ հնդեվրոպական **arg’*- արմատը «սև հերոսի» հակառակորդի առնչությամբ, հանդես է գալիս նաև *արգ-* ձևավորմամբ, որը պետք է համարել փոխառություն մի ինչ որ արևմտահնդեվրոպական «կենտում» տիպի լեզվից, հմմտ. «սև ձիավոր» Արտաշես արքայի հակառակորդի Արգավան կամ Արգամ անունը[11]: Հայոց առաջին «սև հերոս» Արամը հաղթում է իր հրեշավոր հակառակորդին

---

[8] Անդ, 157-168, աղբյուրների մանրամասն հղմամբ: Տես և Ն.Ադոնց. նշ. աշխ. 289-292. Գ.Ղափանցյան. նշ. աշխ. 61-68:

[9] Խորենացու ճշգրտումը սպիտակ շան վերաբերյալ հաստատում է մի ժողովրդական ավանդությամբ, ըստ որի Սանատրուկն ու իր շունը բուժվել են Աղբակա ջրի Կաթնաղբյուրում, տես Ղանալանյան, նշ. աշխ. 106:

[10] Տես օրինակ Մ.Աբեղյան. նշ. աշխ. 79. Ա.Ղանալանյան. նշ. աշխ. 67-68:

[11] Արգաւան անվան *արգ-* տարրի իրանական մեկնաբանությունը միանգամայն կամայական է: Հատկանշական է, որ իրանական վիպական ավանդության մեջ այս հերոսին

Կապադովկիայում, Կեսարիա քաղաքի տեղում (Խորենացի Ա, ժբ), այսինքն Արգեոս լեռան մոտ, որի անունը կապվում է հիշյալ **arg'*- արմատի հետ[12]: Արգեոսը Փոքր Ասիայի ամենաբարձր և ամենասրբացված լեռն էր՝ նրան որպես աստծու պաշտում էին կապադովկացիները: Խեթական ժամանակներից ի վեր այդ լեռը եղել է տեղական ամպրոպի և փոթորկի աստծու մի կարևոր սրբավայր, իսկ հիերոգլիֆային լուվերեն մի արձանագրության մեջ հիշվում է այդ «լեռան աստվածը»: Հելլենիզմի դարաշրջանում այստեղ պաշտվել է Զևս Հորկիոսը «Երդման Զևսը»:[13]

Սուրբ Սարգսի մի պատմական նախատիպը կեսարացի զորավար էր, որը հավատի համար նահատակվում է Պարսկաստանում: Հաշվի առնելով բերված փաստերը, կարելի է ենթադրել, որ հայոց մեջ սուրբ Սարգիսը որոշ չափով մարմնավորել է Կապադովկիան և նրա առասպելաբանական սիմվոլը՝ աստվածացված Արգեոս լեռը կամ լեռան աստծուն: Կերպարի այդպիսի զարգացման համար էական է թվում հերոսի Սարգիս՝ հուն. Սերգիոս անունը, որը կարող է ընկալվել որպես Արգեոսի անագրամ: Ընդ որում, սուրբ Սարգիսը հայոց մեջ հանդես է գալիս որպես «հողմի ոգի» (Մ. Աբեղյան, տես ստորև), որով նորից հիշեցնում է Արգեոսի հնագույն փոթորկի աստծուն: Հատկանշական է, որ կեսարացի մեծագույն սրբի՝ Գրիգոր Լուսավորչի ժողովրդական կերպարը ևս քրիստոնեացած ժառանգն է Արա Գեղեցիկի և համապատասխան «մեռնող և հառնող աստվածությունների»[14] (հմմտ. և «սպիտակ» ու «լուսավոր» հատկանիշների համադրելիությունը):

«Սևի և սպիտակի առասպելի» տարբեր դրսևորումներում այդ գույներով խորհրդանշվող հերոսները հաճախ հանդես են գալիս որպես իրար հակադրված երկվորյակ եղբայրներ[15]: «Սասնա Ծռերի» Սանասարը և Բաղդասարը ևս կարող են դիտվել այդ համատեքստում, ընդ որում նրանց մենամարտի պատմությունն էլ նման առասպելների մի տիպիկ օրինակ է (այստեղ Սանասարը «սև հերոսն» է)[16]:

Համապատասխանաբար, Բաղդասարը կարող էր կապվել «սպիտակի» հետ: Հատկանշական է, որ էպոսի ավարտին Փոքր Միհրը Բաղդադում, Բաղդասարի գերեզմանի վրա սուրբ Սարգսին նվիրված եկեղեցի է կանգնեցնում: Սա ցույց է տալիս, Բաղդասարի, սուրբ Սարգսի և Փոքր Միհրի կերպարների ծագումնաբանական որոշակի ընդհանրությունները[17]: Ընդ որում, կարելի է ասել որ այս դրվագում «սպիտակ» սուրբ Սարգիսը որոշ առումով նույնիսկ նույնացվել է Բաղդասարին (հմմտ. նաև սուրբ Սարգսին էպոսում «ծուռ» կոչելը, որը բնորոշ է հատկապես *դալու* «գիժ» Բաղդասարին):

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ ԵՎ ՀՈՂՄԻ ՈԳԻՆ

Հին հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանում «սպիտակ» հատկանիշով բնորոշվող առասպելական կերպարի մի դրսևորումն էր Բարշամին աստվածը, որը կոչվում է «սպիտակափառ» (Ագաթանգեղոս 784), և որի պատկերը «ի փղոսկրէ և ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով» (Խորենացի Բ, ժդ): Բարշամինը հայոց հարավային հարևան արևմտասեմական ցեղերի մեծ աստվածն էր (Բաալ Շամին «երկնքի տեր»), որը հայոց մեջ հանդես է գալիս նաև կրճատված Բարշամ անունով: Ազգածին

համապատասխանում է անվան ոչ իրանական սկզբնամասով Արըջատասպա-Արջասպը, տես Ա.Պետրոսյան. նշ. աշխ. 56-58, 114, 118:

[12] E.Laroche.Toponymes hittites ou pre-hittites dans la Turquie moderne. *Hethitica* VI. 1985, 88-89:

[13] Տես օրինակ, M. Börker-Klähn. Mons Argaius und Papana “Die Berge.” *Anatolia and the Ancient Near East. Festschrift T. Özgüç*. Ankara 1989, 243-45. Ա.Պետրոսյան. նշ. աշխ. 13:

[14] Ն.Ադոնց. նշ. աշխ. 268 հտն. Գ.Ղափանցյան. նշ. աշխ. 61-63::

[15] Ա.Պետրոսյան. նշ. աշխ. 38, 52:

[16] Ա.Պետրոսյան. Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները. Երևան 1997, 20-23:

[17] Հմմտ. Մ.Աբեղյան. Երկեր. հ. Ա, 432:

ավանդության մեջ Արամ նահապետը հաղթում է Բարշամին, որին իբր «արութեան բազում գործոց» պատճառով աստվածացնում են ասորիները (Խորենացի Ա, ժդ):

Անանիա Շիրակացու ավանդած մի լեգենդում, Վահագնը՝ հայոց նախնին, մի խիստ ձմեռ հարդ է գողանում ասորիների նախնի Բարշամից, որը թափվում է և առաջացնում Ծիր Կաթինը «զոր և մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ Հարդգողի հետ անուանել»[18]: Այստեղ պարզ է, որ Վահագնը, որը հայտնի է որպես հայոց աստված և Տիգրան արքայի որդի և ոչ հայոց նախնի, փոխարինել է ազգածին նահապետ և անվանադիր նախնի Արամին կամ նրա հետ առնչվող մի հերոսի:

Վերջինս հայ ավանդության առաջին և մեծագույն «սև հերոսն» է, որի անունը ծագում է հնդեվրոպական **rēmo-* «մուգ գույն, սև» արմատից[19]: Կապադովկիայում հաղթելով իր վերջին հրեշավոր հակառակորդ Պայապիս Քա(ա)ղյային, նա այնտեղ կուսակալ է թողնում իր տոհմակից Մշակին (Խորենացի Ա, ժդ):

Վահագնին, որ «հուր հեր» և «աչկունք արեգակունք» ուներ, դժվար է նույնացնել «սև» Արամի հետ: Ավելին, Վահագնը բարդ կերպար է, և այդ կերպարի մի բաղադրիչը գոնե կապված է Արայի հետ (առավել հաճախ շեշտվում են նրա ամպրոպային և արևային հատկանիշները, բայց դա չի բացառում նրա կերպարի մյուս հնարավոր ակունքները): Այսպես, Խորենացու մոտ Վահագնը ներկայացվում է որպես Տիգրան արքայի երրորդ որդի: Ինքը Տիգրանը, Աժդահակին սպանողը, հայ-իրանական առնչությունների համատեքստում համապատասխանում է իրանական Թրաետաոնային՝ Աժի Դահակային սպանողին: Այդ դեպքում, Վահագնը համապատասխանում է Թրաետաոնայի երրորդ որդի Արյային, Իրանի էպոնիմին, որի անունը համադրելի է հայ. Արայի հետ (տես ստորև): Արժե նշել, որ Վահագնը, այլ տարբեր հիմնավորումներով, արդեն համադրվել է Արայի հետ[20]:

Նոր լեգենդներում «Հարդագողի հետքի» առաջացումը երբեմն կապվում է սուրբ Սարգսի հետ: Մի հարուստ գյուղացի գողացել է մի անճար պառավի այծերի և ուլերի հարդը: Հրեշտակը ծակել է գողի քթոցի տակը, և հարդը թափվել է: Պառավն անիծել է հարուստին, և սուրբ Սարգիսը փոթորիկ է բարձրացրել ու կոտորել հարուստի անասունները: Դեպքը տեղի է ունեցել սուրբ Սարգսի պասին: Դրանից հետո սուրբ Սարգսի պասի փոթորիկը «Պառավի ցուրտ» է կոչվել, իսկ Ծիր Կաթինը՝ «Հարդագողի ճանապարհ»[21]:

Մեկ այլ լեգենդի համաձայն, «ժամանակով ուրիշ արարածոց աստված յուր մշակները ղրկեր մեր աստուծո կալեն հարդերը գողցեր, ու մեր աստուծո հրեշտակները նետ ու աղեղով զարկեր սպաններ են գողերը, հարդը թափեր երկնից երեսն ու մնացեր»[22]:

Ակնհայտ է այս լեգենդների կապը հին առասպելների հետ: Պայապիս Քաղյայի անունը մեկնաբանվում է *քաղ* «արու այծ» բառի առնչությամբ[23] («պառավի ցուրտը» կոչվել է նաև «պառավի ուլեր»), որը համահունչ է նաև Վահագնի «*վիշապաքաղ*» կոչման հետ[24], իսկ օտար աստծու «մշակները» համադրելի են Արամի կուսակալ Մշակի անվան հետ:

---

[18] Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտություն և տոմար. Երևան 1940, 30:

[19] Ա.Պետրոսյան. Արամի առասպելը…, 16-18, 33-34:

[20] Ա.Մատիկյան. Նշ. աշխ. 237-238. Ն.Ադոնց. Նշ. աշխ. 259-266. А.Демирханян. Новая интерпретаия гимна Вахагна. Международная конференция по армянской средневековой лиитературе. Тезисы докладов. Ереван 1985, 68-69.

[21] Ա.Ղանալանյան. Նշ. աշխ. 8:

[22] Գ.Սրվանձտյան. Նշ. աշխ. 76:

[23] J.Marqwart. le berceau des Arméniens. *Revue des études arméniennes* 8, f. 2, 222.

[24] *Վիշապաքաղ* և *քաղ* բառերի հնարավոր կապի վերաբերյալ տես հատկապես G. Areshian. Armenian and Indo-European Cosmogonic Myths and Their Development. Proceeding of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics. Delmar, New York, 1992, 6-8, հարցի գրականությամբ:

Ծիր Կաթինը աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների ավանդություններում ներկայացվում է որպես «անդրաշխարհի, հոգիների ճանապարհ»: Հին հնդիկներն այն կոչել են «Արյամանի արահետ», որը տանում է «հայրերի»՝ ոգիների աշխարհը, ուր գնում են մարդիկ մահվանից հետո (էպոսում Արյամանը հանդես է գալիս որպես նշված «հայրերի» առաջնորդ)[25]:

Սկանդինավյան ավանդույթում այն, ի թիվս այլոց, ընկալվել է որպես Վալհալլա՝ մարտում ընկած քաջերի հոգիները երանելի անդրաշխարհ տանող արահետ, Օդին-Վոտանի ճանապարհ[26] (վերջինս հին գերմանների գլխավոր աստվածն էր, Վալհալլայի տիրակալը): Գերմանական մի լեգենդում, ավանդված տասներորդ դարի պատմիչ Վիդուկինդի կողմից («Սաքսերի գործերը» I, 9-13), Իրմինֆրիդ արքայի փորձառու խորհրդական Իրինգը, թագուհուն հնազանդ, կաշառվում է թշնամու կողմից ու դավաճանաբար սպանում Իրմինֆրիդին, իսկ հետո էլ թշնամիների արքային: Հեղինակը զարմանքով նշում է, որ չնայած դրան «Իրինգն այնպիսի փառք ուներ, որ նրա անունով մինչև մեր օրերն անվանում են այսպես կոչված Ծիր Կաթինը երկնքում»:

Իրինգ և Իրմինֆրեդ անունները հիշեցնում են հայոց Արա և Արամանյակ ձևերը: Ընդ որում, Իրմին դիցանունը (որից և Իրմինֆրիդ անձնանունը) ամենայն հավանականությամբ, Արյամանի գերմանական ազգակիցն է և ներկայացնում է Վոտանի մի մականունը[27], հմմտ. և Ծիր Կաթինի իրար ծածկող «Իրինգի ճանապարհ» և «Վոտանի ճանապարհ» անվանումները: Արյամանն էլ իր հերթին, կապվում է Արամանյակի և Արայի հետ (տես ստորև):

Ընդհանրապես, հնդեվրոպական անդրաշխարհը, նրա աստվածն ու բնակիչները, ապա և խորհրդանիշ օձ-վիշապը կոչվել են **wel-/*wol-* արմատով՝ հմմտ. հիշյալ սկանդինավ. Վալհալլա, հուն. Ելիսյան դաշտեր («երանելի անդրաշխարհ»), սլավ. Վելես/Վոլոս, բալթ. Վելս դիցանունները և այլն[28]: Հատկանշական է, որ հայ. *գեղեցիկ* և *գող* բառերը ևս ծագում են համանուն արմատներից (ընդ որում, Ռ. Յակոբսոնը հնդեվրոպական անդրաշխարհի և նրա տիրակալի հետ առնչվող հիշյալ անունները հանգեցնում է հենց այն **wel-* «տեսնել» արմատին, որից ծագում է հայ. *գեղեցիկ* «տեսքոտ» բառը)[29]: Պետք է կարծել, որ «Անդրաշխարհի ճանապարհ» բանաձևը հնագույն հայոց մեջ հանգելով **գեղ/գող + հետ* տարբերակի, բաղարկվել է Ծիր Կաթինի լայնորեն տարածված մեկ այլ՝ «Հարդի/ծղոտի ճանապարհ» բանաձևի հետ և առաջացրել «Յարդգողի հետը»:

Այսպիսով, Արայի հնդեվրոպական զուգահեռներին ևս բնորոշ է կապը «Հարդագողի ճանապարհի» հետ: Ավելին, Արայ Գեղեցիկի հաջորդ Վահագնի հետ նույնացված *Յարդգողը* ինչ-ինչ ասոցիացիաներով ակնարկում է Արա Գեղեցիկի անունը (ընդ որում, նույնիսկ անկախ այս վերականգնվող կապերից, *յարդգողը* կարող է դիտվել որպես Արա Գեղեցիկի անագրամ):

---

[25] R.Allen. Star Names. Their Lore and Meaning. New York, 1963, 477. տես և Ж.Дюмезиль. Верховные боги индоевропейцев. Москва 1986, 75, 107, աղբյուրների հղմամբ:

[26] R.Allen. op. cit. 476, 478:

[27] De Vries. La valeur religiose du mot germanique irmin. Cahiers du Sud 314, 26-27. G. Dumézil. The Destiny of A King. Chicago, London, 13, 133-134, n. 45. տես նաև Ա.Պետրոսյան, Արամի առասպելը…, 32-33:

[28] Տես օրինակ, J.Puhvel. Analecta Indoeuropeae. Innsbruck 1981, 210-215. Т.Гамкрелиидзе, В.Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилииси 1984, 824. В.Топоров. Заметки по похоронной обрядности. *Балто-славянские исследвваният 1985*. Москва 1987, 17-19. այս անվան դրսևորումները հայ իրականության մեջ՝ А.Петросян. Отражение ондоевропейского корня **wel-* в армянской мифологии. *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* 1987, 1:

[29] R.Jakobson. Slavic God Veles and His Indo-European Cognates. Studii linguistici in onore di Vittorio Pisani, Brescia 1969, 588:

Ժողովրդական հավատալիքներում և էպոսում սուրբ Սարգիսը հանդես է գալիս որպես քամու, փոթորկի մի աստվածության քրիստոնեացած տարբերակը[30]: Մյուս կողմից, որպես «Հարդագողի ճանապարհի» առաջացման լեգենդի հերոս, նա այդ ճանապարհի հեթանոսական էպոնիմի հետնորդն է: Թեև «հողմի ոգի», բայց նա նաև ճանապարհորդների փրկիչն է փոթորիկների ժամանակ, և կարող է ընկալվել որպես ճանապարհորդների հովանավոր (այս առնչությամբ թերևս կարելի է հիշել *արահետ* «լայն կամ նեղ ճանապարհ» բառը, *Յարդգողի հետ*-ի համադրությամբ):

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐԸ

Ժողովրդական հավատալիքներում սուրբ Սարգիսը հանդես է գալիս որպես ամուսնության հովանավոր, ընդ որում, նրա տոնը համընկնում արևմտաքրիստոնեական Վալենտինի՝ սիրո հովանավորի տոնի հետ: Հնագույն հեթանոսական դարաշրջանում ամուսնության հովանավոր աստվածը պետք է ապահովեր ամուսնական «ճիշտ» զույգերի ընտրությունը և ինցեստային (արյունապիղծ) կապի մերժումը՝ արիական հասարակությունների հիմնական արգելքը:

«Սպիտակ հերոսի» հիմնական բնութագրերից մեկն է «մշակութային» վարքը և ամուսնական ու սեռական «արդարության» հատկանիշը՝ սեռական մաքրությունը: Սրանով նա տարբերվում է «սև հերոսից», որին ընդհակառակը, բնորոշ են վայրի վարքը և անօրեն ու ինցեստային կապերը: Այսպես, «ճերմակածի» Մուշեղը վեհանձնաբար ազատում է Շապուհի կանանոցը, մինչդեռ, Արտաշես արքան անօրեն արարք է կատարում՝ առևանգում է ալանաց արքայադստերը սև ձի հեծած (Խորենացի Բ, ծ): Նմանապես, Արա Գեղեցիկը մերժելով Շամիրամի առաջարկը՝ լքել կնոջն ու ամուսնանալ նրա հետ, վարվում է որպես «սպիտակ հերոս»: Ընդ որում, ըստ ուսումնասիրողների Շամիրամն այստեղ մայր աստվածուհու, այսինքն Արայի մոր պատմականացած տարբերակն է:

Ահա մի լեգենդ, որտեղ սուրբ Սարգիսը հանդես է գալիս ինցեստն արգելողի դերում: Մի կին մեռնելուց առաջ խնդրում է ամուսնուց, որ նա նորից ամուսնանա մի այնպիսի կնոջ հետ, որի դաստակին կհարմարվի իր ապարանջանը: Այն հարմարվում է միայն նրանց դստեր ձեռքին, և հայրն ուզում է բռնի ամուսնանալ դստեր հետ: Վերջինս օգնության է կանչում Սուրբ Սարգսին, որը գալիս ու ազատում է աղջկան[31]:

Հին հնդեվրոպական աշխարհում ինցեստի մերժումն արտահայտվում էր **ne ar-(t)o*- բանաձևով, **ar(ə)*- «համապատասխան, հարմար» արմատից, հմմտ. հնդ. *anr̥ta* (= հայ. *անարդար*) և խեթ. *Ūl āra = natta āra* կիրառված անօրեն, ինցեստային ամուսնության վերաբերյալ (*Ռիգվեդա* X, 10, 4: *KBo* V 3 III 34, XXII 2, 19)[32]: Ավելին, հնդիրանական և իռլանդական առասպելաբանության մեջ այդ արմատով էր կոչվում ամուսնության հովանավոր աստվածությունը՝ հնդ. Արյաման, իրան. Աիրյաման, իռլ. Էրեմոն (հ.-ե. **aryomen*-)[33]: Հայոց առասպելաբանության համակարգում այս անունը համադրելի է Հայկի որդի Արամանյակի՝ Արայի կերպարի նախնական տարբերակի անվան հետ (տես ստորև):

---

[30] Մ.Աբեղյան Ա, 432-435. Է, 78-82: Հետաքրքիր է որ դեռևս անտիպ մի հոդվածում Տ. Դելալյանը փորձել է հիմնավորել, որ «սպիտակափառ» Բարշամին աստվածը հին հայոց դիցարանում պետք է որ նման ֆունկցիաներ ունենար:

[31] Ա.Ղանալանյան, նշ. աշխ. 365 (այս թեման առկա է նաև հեքիաթներում):

[32] В.Иванов. О мифопоэтических основах латышских дайн. Балто-славянские исследования 1984. Москва 1986, 10-11:

[33] J.Puhvel. Mythological Reflections of Indo-European Medicine. Indo-European and Indo-Europeans. Philadelphia 1970, 378. Id. Analecta… 323-324.

Արայի անունն ակնհայտորեն համեմատելի է խեթ. համանուն *Արա* դիցանվան հետ, որը հնդկական Արյամանի մի ազգակիցն է: Խեթ. *āra*- (երկար, կամ շեշտված ա-ով) նշանակում է «ճիշտ, հարմար, շիտակ», սկզբնապես՝ «համապատասխան ներխմբային կարգին, հասարակայնորեն ընդունելի, սոցիալական կարգին համաձայն», և «ընկեր, տեր»: Հատկապես բնութագրական է հիշյալ *natta āra* «ոչ շիտակ, ոչ ճիշտ, անօրինական» ժխտական բանաձևը, կիրառված «ոչ խեթական», բարբարոսական կենսակերպի վերաբերյալ[34], օրինակ, երբ խեթական արքան իր քրոջն ամուսնացնելով Հայասայի արքայի հետ, նախազգուշացնում է փեսային սեռական կապ չունենալ իր կնոջ քույրերի հետ՝ «Խաթուսասում դա անօրինական է» (*KBo* I, 42, IV, 7). Āra(s), Ara ձևերով ավանդված դիցանունը, որը հանդես է գալիս խմբավորված խուռիական Hinkallus «Առատություն» և Kelti «Բարեկեցություն» անուններով աստվածների շարքում, նույնպես պիտի որ ներկայացներ խեթական «օրինավոր» կենսաձևի մի աստվածացված մարմնավորումը[35]: Ի միջի այլոց, խեթական նշված ձևերն են, որ հիմք են տալիս **ar-(y)o*-ի համար համահնդեվրոպական ցեղանվանական կիրառություն ենթադրել:

Հատուկ պետք է նշվի, որ հայ. Արա(յ) ձևը չի կարող փոխառված լինել խեթական համանուն դիցանունից, քանի որ հայերենում վերջին վանկն ընկել է անատոլիական լեզուների անհետացումից շատ ու շատ դարեր հետո (այդ երևույթն առկա է նույնիսկ միջին իրանական փոխառություններում): Այսինքն հայ. Արա դիցանունը հնում այլ հնչողություն պիտի ունենար և խեթ. Արայի մի զուգահեռ ձևն է, և ոչ ժառանգը:

Խեթական մի հնագույն առասպելի համաձայն, թագուհին ջուրն է նետում իր երեսուն երկվորյակ որդիներին, որոնք ի վերջո վերադառնում են: Թագուհին նրանց ուզում է ամուսնացնել իր երեսուն երկվորյակ դուստրերի հետ: Միայն կրտսեր եղբայրն է մյուսներին կոչ անում ընդիմանալ այդ ամուսնությանը: «Մի արեք այդ սրբապղծությունը…Դա անարդար է» (*Ūl āra = natta āra*) ասում է նա (*KBo* XXII, 2, 19)[36]:

Հունական մի առասպելում Եգիպտոսի հիսուն որդիներն ամուսնանում են նրա եղբայր Դանաոսի հիսուն դուստրերի հետ: Դանաոսը, որը դեմ էր այդ ամուսնությանը, պատվիրում է իր դուստրերին առաջին իսկ գիշերը սպանել իրենց ամուսիններին: Միայն մեկն է խնայում իր ամուսնուն, որն ըստ երևույթին կույս էր թողել իրեն (Ապոլոդորոս II 1, 4-5): Այս առասպելի նախնական տարբերակը պետք է որ խորհրդանշեր եղբայրների և քույրերի ինցեստային ամուսնության անթույլատրելիությունը, որը վերածվել է զարմիկների դժբախտ ամուսնության[37]:

Ակնհայտ է այս առասպելների համապատասխանությունը հետևյալ հայկական լեգենդին: Ուռումի (Բյուզանդիայի) արքային պատերազմում օգնում են հայ ռազմիկները սուրբ Սարգսի գլխավորությամբ: Արքան, վախենալով հայերի քաջությունից, պատվիրում է կենդանի մնացած քառասուն հայ քաջերին մի մի աղջիկ տալ, ու գիշերը հարբեցնելով սպանել նրանց: Սուրբ Սարգսին բաժին հասած աղջիկը չի կատարում պատվերը և նրա հետ փախչում է[38]:

---

[34] E.Laroche. Hittite *arawa*- “libre.” *Hommage à George Dumézil. Bruxelles* 1960, 127-128.

[35] J.Puhvel. Analecta… 323-324. Id. Hittite Etymological Dictionary. V. I. Berlin, New York 1984, 116-121. Т.Гамкрелиидзе, В.Иванов. Ук. соч. 810. Գ. Ղափանցյանը, հայոց Արային կապելով խեթական նույնական անունով Արայի հետ, հետևելով իր ժամանակի գիտությանը, վերջինիս համարում էր բուսական մի աստվածություն, և այն էլ ոչ հնդեվրոպական՝ «ասիանիկ» ծագմամբ, տես Գ.Ղափանցյան. նշ. աշխ. 78-79:

[36] H.Hoffner. Hittite Myths. Atlanta 1990: 62-63.

[37] Այս հունական առասպելի և հայոց ազգածին ավանդության վերաբերյալ, այլ հնդեվրոպական առասպելների համադրությամբ, տես Ա.Պետրոսյան. Արամի առասպելը… 102-109:

Էպոսի՝ Բաղդասարի առնչությամբ արդեն հիշված մի տարբերակում քառասուն եղբայրների ամուսնության թեման ներկայացված է այսպես՝ Փոքր Միհրը սպանելով դևին ազատում է քառասուն գերի արքայադուստրերի, որոնց, Բաղդադում, Բաղդասարի գերեզմանի վրա իր կառուցած Սուրբ Սարգիս եկեղեցում ամուսնացնում է իր քառասուն եղբայրացուների հետ: Թագավորն առաջարկում է Միհրին ամուսնանալ իր դստեր հետ, բայց նա հիշում է որ կին ունի և մերժում[39]: Նկատենք, որ Փոքր Միհրը, որպես Սասունի շարքի վերջին, վերածնվող հերոս, համապատասխանում է ազգածին ավանդության Արա Գեղեցիկին[40]:

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԷՊՈՆԻՄԸ

Իրանական առասպելաբանության մեջ «երրորդ հերոս» Թրաետաոնան (հնդեվրոպական «երեք» արմատից) հաղթում է եռագլուխ օձ Աժի Դահակային ու դառնում արքա: Նրան հաջորդում է նրա երրորդ որդի Արյան, որը սպանվում է իր ավագ եղբայրներ Սայրիմայի և Տուրայի կողմից *(Բունդահիշն* 31, 4-12. *Դենկարտ* VII, 1, 28): «Շահնամեում» այս երեք եղբայրները, արդեն Սելմ, Թուր և Իրեջ անուններով, հանդես են գալիս որպես աշխարհի կողմերի էպոնիմներ՝ Սելմը խորհրդանշում է արևմուտքը, Թուրը՝ արևելքը (Թուրանը և Չինաստանը), իսկ Իրեջը կենտրոնը (Իրանը): Այսպիսով, Իրանը սկիզբ է առնում զոհվող հերոս Արյա-Իրեջից (միջին պրսկ. Աիրիկ): Արյա անունը համապատասխանում է հնդիրանական համանուն *arya* > **aryo* ցեղանվանը, որի հոգնակի սեռական *Ariyānām* ձևից էլ առաջացել է Իրան անվանումը: Աստվածային մակարդակում հնդարիական ցեղերի էպոնիմն ու հովանավորն էր հնդ. Արյաման, իրան. Աիրյաման աստվածը (**Aryomen*-), որի անունն **aryo*-ի մի ածանցյալն է:

Ըստ Տակիտոսի *(Գերմանիա* 2, 3) հաղորդած ավանդության, (արևմտա)գերմանական ցեղերը ծագում են նախահայր Մաննուսի («մարդ») երեք որդիներից: Օվկիանոսի մոտ բնակվողները կոչվել են ինգևոններ, մեջտեղի (*medii*) ցեղերը՝ հերմինիոններ, մնացածը՝ իստևոններ: Այս ցեղանունները կապված են աստվածների մականունների հետ, ընդ որում, Իրմինը (որից պետք է ծագեր լատինական հերմինիոններ ձևը), ինչպես նշվեց, Օդին-Վոտանի մականունն է և համադրվում է Արյամանի և Աիրյամանի հետ[41]:

Հայկական ավանդության մեջ ամենաառաջին «երրորդ հերոսն» է Արամ նահապետը, որը հաղթելով իր երեք հակառակորդներին հիմնում է մի նոր՝ մեծ ու հզոր Հայաստան (հմմտ. և *Արամ* «ամսվա երրորդ օր»): Արամի որդին, ճակատամարտում զոհվող Արա Գեղեցիկը, որի անունով է կոչվում «Արայի դաշտ»-Այրարատը, ակնհայտորեն համապատասխանում է Արյա-Աիրիկ-Իրեջին: Հատկանշական է նաև, որ Արա Գեղեցիկի մասին հեքիաթներում նա ներկայացվում է որպես Արամ արքայի երրորդ որդի: «Արայի դաշտ» Այրարատ նահանգը, ապա և նրա ոստան Արարատյան դաշտը Արաքսի հովտում Հայաստանի պատմական կենտրոններն են (ընդհանրապես, «սպիտակ» հատկանիշը բնութագրական է կենտրոնի և այն խորհրդանշող կերպարի համար, մինչդեռ «սևը» բնորոշ է ծայրամասին)[42]:

Այս երկրամասի առաջին էպոնիմն իրականում հայոց նախահայր Հայկի որդի Արամանյակն է, որն առաջինն է գալիս Այրարատ, հիմնավորվում նրա պատմական կենտրոնում՝ Արագածոտնում և Արագած լեռն էլ կոչում իր անունով (Խորենացի Ա, ժբ): Ընդ որում, Սեբեոսի Անանունը հիմք է տալիս կարծելու, որ հայոց *արմեն* ցեղանվան էպոնիմը հենց Արամանյակն է, և ոչ Արամը: Արամանյակը Հայկի երեք որդիներից մեկն էր, իսկ մյուս երկուսը՝ Խոռն ու Մանավազը Վանա լճի շրջանի էպոնիմներն են:

---

[38] Ա.Ղանալանյան. նշ. աշխ. 365-366:
[39] Սասնա ծռեր. հ. Ա. Երևան 1936, 237-240:
[40] Ա.Պետրոսյան. Հայկական էպոսի ակունքները, 29-40:
[41] De Vries. Op. cit. 26-27:
[42] Ա.Պետրոսյան. Արամի առասպելը… 52:

Մ. Աբեղյանը, քննարկելով հայոց երկրորդ էպոնիմ Արամ նահապետի կերպարը, անվանում է նրան առաջին էպոնիմ «Հայկի մի երկրորդ տիպարը»[43]: Միևնույն տրամաբանությամբ կարող ենք ասել, որ Արա Գեղեցիկն էլ «Արամանյակի երկրորդ տիպարն է»: Այսպիսով, Հայկ-Արամանյակ զույգը «երկրորդ տիպարներով» կրկնվում է վեցերորդ սերնդում: Նկատենք, որ Արագածի՝ Արամանյակի անվամբ կոչվելը նույնպես ակնարկում է Արա-Արամանյակ ստուգաբանական կապը: Այսպիսով, Հայկ-Արամանյակ և Արամ-Արա էպոնիմային ծննդաբանությունը լավագույն զուգահեռներ ունի իրանական և գերմանական ավանդույթներում:

Հայոց ազգածին ավանդության վերջին դրվագների մի բնորոշ զուգահեռ է հայտնաբերվում Իռլանդիայի առասպելաբանական պատմության մեջ: Այստեղ հին աստվածները հանդես են գալիս որպես իռլանդացիներից առաջ երկիրը բնակեցրած «Դանու աստվածուհու ցեղեր» (Դանուն էլ ամապատասխանում է հուն. Դանաոսին): Սրանց առաջին արքան կռվում զրկվում է ձեռքից և այլևս չէր կարող թագավորել (նրան հետագայում մի արծաթե ձեռք են հարմարեցնում, և նա կոչվում է «Արծաթաձեռք» *Argatlam*, հմմտ. **arg'*-): Հատկապես կանանց պահանջով նոր առաջնորդ է ընտրվում գեղեցկատես Բրեսը: Սա ձախողվում է, անցնում թշնամու կողմը, հետո գերվում: Նրա կյանքը խնայվում է երկրագործական խորհուրդներ տալու պայմանով (տված խորհուրդն է՝ վարել երեքշաբթի, ցանել երեքշաբթի, հնձել երեքշաբթի), և նա ի վերջո վերածվում է երկրագործության աստվածության: Դանու աստվածուհու ցեղերից հետո երկրին տիրում են բուն իռլանդացիների նախնիները, Էրեմոնի գլխավորությամբ և երկիրը կոչում Էրիու դիցուհու անունով:

Բրես նշանակում է «Գեղեցիկ», իսկ նրա մոր անունը նույնական է Իռլանդիայի և նրա էպոնիմ աստվածուհու անուններին՝ Ériu/Éire, սեռ. Érin, որոնք համապատասխանեցվում են հնդեվրոպական **aryo*-ին: Այսպիսով, Էրիուն և Բրեսը, առաջինն անվան հնչողությամբ, երկրորդն իմաստաբանորեն, համադրելի են Արա Գեղեցիկի անվան բաղադրիչներին, (նկատենք որ Արան, որպես և Բրեսը, երկրագործական մի աստվածություն է պատկերացվում): Էրեմոն անունն էլ, ինչպես ասվեց, **aryo*-ի մի ածանցյալն է:[44]

Հայաստանի կենտրոնի էպոնիմների Արա(յ) և Արամանեակ անունները հիշեցնում են հնդեվրոպական էպոնիմային **ar-(y)o-*, **aryomen-* ձևերը: Արա անունը կարող էր ծագել **rə-yo-*, **rə-to-*, **rə-tiyo-*, նախաձևերից: Առաջինը կարող է դիտվել որպես **aryo*-ի մի տարբերակը, իսկ մյուսների համար հմմտ. հնդ. R̥ta, ավեստ. Aša դիցանունները (**r̥-to-*, հմմտ. հայ. *արդ* «ձև, կարգավորություն»). հնարավոր է և այդ հիմքերի բաղարկությունը: Արայի հետ կապվող Այրարատ ձևն այսպիսով ներկայանում է որպես **aryo*-ի կանոնավոր հայ. արտացոլումը, արմատի կրկնությամբ և *-ատ* ածանցով[45]: Արամանեակը (տարբերակներ՝ Արամենակ, Արմենակ) ձևավորվել է թերևս հնդեվրոպական **aryomen*- և **rəmo*- (< Արամ) անունների բաղարկության հետևանքով[46]:

---

[43] Մ.Աբեղյան Ա, 55:

[44] Իռլանդական այս առասպելների վերաբերյալ տես օրինակ A.Rees, B.Rees. Celtic Heritage. London 1961, 32-38, 96, 215, որոնց քննարկումը հայկական, հունական և հնդկական զուգահեռների առնչությամբ՝ Ա.Պետրոսյան. Արամի առասպելը… 102-109:

[45] Հմմտ. օրինակ Խոռխոռունիք ցեղա-տեղանունը, կապված, հավանաբար խուռիների ցեղանվան հետ, ապա և *արմատ, խորխորատ* և այլն:

Ուրարտական սեպագիր տեքստերում Արագածից հյուսիս ընկած երկրամասը կոչվել է $^{KUR/I}$Eria-hi «Էրիա-ական երկիր/ցեղ» (hi-ն ուրարտ. բնորոշ ածանց է), իսկ Արագածոտն գավառը և մերձակա տարածքները՝ *'Az/sa* = Waz/ca (գրականության մեջ հաճախ սխալ կերպով տառադարձվում է որպես Ազա): Eria-ն համադրելի է **aryo*-ից ծագած ցեղա-տեղանունների հետ (ուրարտ. *e/i*-ն երբեմն արտացոլում է տեղական *a*-ն), իսկ Waz/ca-ն կարող էր արտացոլել, օրինակ, տեղական Վազա, Վածա ձևերը: Վերջինս հայերենի օրինաչափությունների համաձայն պետք է դառնար **գած* (հմմտ. ուրարտ. Weliku-ni/hi հայ. Գեղաքունի անցումը), այսինքն Արագածը կարծես միավորում է այդ երկու անունները[47]:

Մյուս կողմից, հնդեվրոպական **ar(y)o*-ն, որպես ցեղի սոցիալական կառուցվածքի տերմին, շեշտում է «խմբին պատկանող» անդամի «ազատ» կարգավիճակը, տարբերակելով նրան անազատներից, հմմտ. խեթ. *arawa*- «պարտավորություններից ազատված», «ազատ», *arawahh*- «ազատել», *arawanni*- «ազատ» (հակադրված անազատին), լիկ. Ερευα = հուն. Ελευθερα «Ազատ քաղաք» (< լուվ. **arawa*-): Վերջին անվանումը համահունչ է խեթական օրենքներին, ըստ որոնց «ազատները» (*arawes*) ապրում են որոշակի քաղաքներում[48]: Արագածը կարող էր ծագել սրանց ազգակից մի ձևից (**-w*- > *-գ-* անցումով և *-ած* ածանցով): Հատկանշական է, որ Արարատյան դաշտը հարավից եզերող Մասիսը, ապա և դաշտի գետերից մեկը կոչվում են *Ազատ* (< իրան.): Այսպիսով, ի հայտ է գալիս Արայի և նրա դաշտի անունների մեկնաբանության ևս մեկ եզր: Հետաքրքիր է, որ խեթ. Arawanna/Arawunna և լիկ. Ερευα քաղաքների համադրությամբ Արարատյան դաշտի հնագույն Erebu-ni (= Erewo- > Երևան) քաղաքն էլ, կառուցված որպես Հայկական լեռնաշխարհի ծայր արևմուտքից՝ Խաթի («խեթական»)-Ծուփանի (Ծոփք) երկրներից գաղթեցրած 6600 ռազմիկների բնակատեղի[49], կարող է մեկնաբանել որպես «Ազատ քաղաք»:

---

[46] Հայ. *այր* բառը ևս հեշտ է կապել հնդեվրոպական **aryo*- «ընկեր, տեր» տերմինի հետ, իսկ սեռ. *առն* ձևը կարելի է բացատրել այլ հիմքերի հետ բաղարկությամբ, հմմտ. Գ.Ջահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան. Երևան 1987, 182: Հատկանշական են և *այր այր, այր առ այր, այր զարամբ, այր ըստ առնէ* «իրար» արտահայտությունները, նույնական խեթ. *aras aran*-ին, որն **ar(y)o*-ի կարևոր բնութագրիչներից է, տես օրինակ J.Puhvel. Analecta… 323. Id. Hittite Etymological Dictionary, 117:

[47] Հմմտ. Ա.Պետրոսյան. Լեզվաբանական և առասպելաբանական տվյալները Էրիախի-Շիրակի էթնիկական խմբի մասին. *Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը* 1. թեզիսներ. Գյումրի 1994, 24: Այս համատեքստում հատկանշական են թերևս հայ. *առիգած* «գոգնոց», *զգենուլ* «հագնել» բառերը: Հնագույն **գած*- < **wac*- արմատը կարող է լինել կանոնավոր հայկական արտացոլումը հնդեվրոպական **weg'*-, **wag'*- տիպի ինչ-որ նախաձևի, հմմտ. հատկապես **wag'*- «ճեղքել, խփել», «ծածկոց, պատյան», օրինակ՝ լատ. *vagina*, որի հետ վերջերս համեմատվում է հնդիրանական առասպելական հերոսների զենքի անվանումը (հնդ. *vajra*-, ավեստ. *vazra*-, պրսկ. > հայ. *գուրզ*, Սասունի հերոսների հիմնական զենքերից մեկը), տես J.Mellory, D.Adams. Encyclopedia of Iindo-European Culture. London, Chicago 1997, 538: Արագածի նմանատիպ մեկնաբանությունն է առաջարկել և Է. Աղայանը՝ *Արա + գած* «հյուսված, շարք, պար», այսինքն «Արայի պար՝ լեռնաշղթա» (Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության. Երևան 1986, 78-79, ըստ Յ. Պոկոռնու բառարանի **weg'*- «հյուսել» արմատի): Հաշվի առնելով Արայի և Մհեր-Միհր-Միթրայի որոշակի համապատասխանությունը, արժե նշել, որ իրանական տվյալների հիման վրա վերականգնվող *Mithra + vazra* առասպելաստեղծ բանաձևին (C.Watkins. How to Kill A Dragon. New York 1995, 438) հայերենում կարող էր համապատասխանել *Արա + գած*-ը: Այդ տեսակետից հատկանշական է հայկական Մեհոգած «Միհր աստծու գած» լեռնանունը (տես Գ.Ղափանցյան. նշ. աշխ. 98. հընթացս նկատենք, որ *գած*-ի այդտեղ առաջարկվող «գահ» մեկնաբանությունն անընդունելի է հնչյունաբանորեն): Հետաքրքիր է, որ Արամանյակի ոստանի շրջանի Eria-ն և Waz/ca-ն հիշեցնում են «Ավեստայում» իրանական ցեղերի առասպելական նախահայրենիքի *Airyanəm vaējō* անունը (*Վիդևդատ* I, 3. կոչվում է նաև Արյանա վեջա , միջին պրսկ.՝ Էրանվեժ), բայց դժվար է ուղղակի կապ պատկերացնել Waca-ի և vaējō-ի միջև: Ինչևէ, Զրադաշտը, որն ինչպես ասվեց, նույնացվել է Արայի կրկնակ Էրի հետ, ըստ «Ավեստայի», զոհ է մատուցում Դրվասպա դիցուհուն Արյանա վեջայում (*Յաշտ* 9, 25), և ուրեմն պետք է որ այնտեղ էլ ապրեր: Այսպիսով, Էր-Զրադաշտը նույնպես կարող է տեղայնացվել «Արայի դաշտում»: Այս առթիվ նկատենք, որ որոշ տվյալներ հիմք են տալիս կարծելու, որ Արաքսի հովիտն է եղել Զրադաշտի և զրադաշտականության հայրենիքը («մեդական տեսություն». այս տեսակետը տարածված էր 19-րդ դարի վերջին և 20-դ դարի սկզբին): Ներկայումս կարծում են, որ այդ պատկերացումների հիմքերը ձևավորվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո, երբ զրադաշտականության կենտրոնը տեղափոխվել է Ատրպատական որը և նույնացվել է Արյանա վեջայի հետ, տես И.Рак. Зороастрийская мифология: мифы древнего и раннесредневекового Ирана. Санкт Петербург, Москва 1998, 26-27, 53-54, 113, 451: Ի միջի այլոց, Արարատյան դաշտի հնագույն հնդեվրոպական անվանաբանությունն էլ իրանական կամ հնդիրանական չէ, տես օրինակ, А.Петросян. Отражение… 66:

Ըստ «Հայսմավուրքի» և Վարդան վարդապետի, Մեսրոպ Մաշտոցը սուրբ Սարգսի մարմինը բերել է Կարբի՝ Արագածոտն գավառ, Աշտարակի մոտ ու թաղել, և նույն տեղում մի հռչակավոր վանք շինել: Ուրեմն կապադովկացի սուրբ Սարգիսը իր գերեզմանով ու պաշտամունքի կենտրոնով համապատասխանեցվել է Արամանյակին (ու Արային), որը նորից ցույց է տալիս սուրբ Սարգսի բարդ կերպարի մի կարևոր բաղադրիչի ժառանգորդությունը «առաջին Արա» Արամանյակից:

Հնդկական Արյամանի, իրանական Աիրյամանի և իռլանդական Էրեմոնի զուգադրության հիման վրա վերականգնվող **Aryomen*-ը ներկայանում է որպես հնդեվրոպական էպոնիմ, ապա և ամուսնության, ճանապարհների ու բժշկական որոշ ծեսերի մի հովանավոր: Նա այսպիսով Միտրայի տիպի մի աստվածացված աբստրակցիա է «արիականություն» նշանակությամբ, կապված սոցիալ-կրոնական համաձայնության և համայնական բարեկեցության ու առողջության հետ[50]: Հայկական իրականության մեջ այս գործառությունների դաշտը, բացի բուժականից, որը հստակ չի ընդգծվում, առնչվում է Արամանյակի, Արայի ու սուրբ Սարգսի հետ[51]:

Այսպիսով, Արագած, Այրարատ, Արա և Արամանյակ անունները կարելի է կապված համարել հնդիրանական **arya*- ցեղանվան, հնդիրանցիների նախնական տարածքների հնդ. *Āryāvarta*, ավեստ. *Airyanəm vaēǰō* կոչումների, հին իրան. *Ariyānām*, պահլավ. *Ērān* «Իրան», հին օսեթ. **Alani* «Ալաններ» (< **aryana*), իռլ. *Ériu* «Իռլանդիա», գերմ.-լատ. *Herminiones* ցեղա-տեղանունների, խեթ. *Ara* (< **ar-o*-), իրան. *Arya* և իռլ. *Ériu* (**aryo*-), հնդ. *Aryaman*, իրան. *Airyaman*, իռլ. *Eremon*, գերմ. *Irmin* (**aryomen*-) դիցանունների հետ: Ընդ որում, «Արայի դաշտը» Արայի պաշտամունքի կենտրոն կարող էր լինել դեռևս նախաուրարտական ժամանակներից[52]:

---

[48] E.Laroche. Hittite *arawa*-… 124-125. J.Puhvel. Hittite Etymological Dictionary, 119-121. В.Иванов. ук. соч. 13. J.Mellory, D.Adams. op. cit. 213.

[49] Г.Меликишвили. Урартские клинописные надписи. Москва 1960, 236-237 (№128 A2).

[50] J.Puhvel. Mythological Reflections… 377-378. Id. Analecta… 325-326.

[51] Հատկանշական է նաև, որ Արյամանը երբեմն նույնացվել է կրակի և արևի աստվածների հետ (Мифы народов мира. Т. 1, Москва 1980, 112), հմմտ. Արայի համապատասխանեցումը Վահագնին՝ կրակի ու արևի աստծուն, ապա և սուրբ Սարգսի տոնի կրակի ծեսերը, տես Ա.Մատիկյան. նշ. աշխ. 165-166: Նույնատիպ պատկերացումների հետքեր կարելի է գտնել թերևս նաև Մուշեղի վերաբերյալ, տես անդ, 237 և Փավստոս Ե, դ: Հետաքրքիր է, որ Այրարատ անունը ևս, գոնե անագրամային մակարդակով, հիշեցնում է *այրել* արմատը:

[52] Ա. Մատիկյանը ևս Արայի անունը կապում է, ի վերջո, հնդիրանական **arya*-ի և զուգահեռ ձևերի հետ (էջ 328-332): Ն. Ադոնցը խուսափում է հնդեվրոպական կապերի լայն օգտագործումից, իսկ Գ. Ղափանցյանն, իր մեթոդի համաձայն, չի ընդունում դրանք, թեև իր բերած խեթական Արա և ռուսական Յարիլո անուններն իրականում հնդեվրոպական ծագում ունեն: Այստեղ պարզորոշ դրսևորվում են 20-րդ դարի առաջին կեսի հայագիտության

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

Աքադական ռազմիկ աստված Էրրան նույնացվել է ռազմի ու անդրաշխարհի Ներգալ աստծու հետ: Մի առասպելում վերջինս գնում է անդրաշխարհ որպես Ներգալ, բայց մնում է այնտեղ և վերադառնում որպես Էրրա[53]: Մինչև մոտ 2000 թ. մ.թ.ա. Էրրան գրվել է առանց «աստված» գաղափարագրի, հավանաբար, որպես օտար աստվածության անուն[54]: Որպես անդրաշխարհ գնացող ու վերադարձող ռազմիկ, ապա և իր անունով, Էրրան բացահայտորեն համապատասխանում է պամփյուլիացի ռազմիկ Էրին և ուրեմն՝ Արա Գեղեցիկին: Այսպիսով, աքադացիները կարող էին Էրրային փոխառել Արայի հնագույն նախորդից[55]:

Ուսումնասիրողները Շամիրամին և Արա Գեղեցիկին դիտում են որպես մայր աստվածուհու և նրա որդի/սիրեկան պատանի գեղեցիկ աստծու առասպելույթի պատմականացած կերպարներ՝ հմմտ. Իշտար-Գիլգամեշ, Աֆրոդիտե-Ադոնիս, Կիբելե-Ատտիս և այլն: Այդպիսի զույգերից մեկն է Աֆրոդիտե-Էրոս զույգը, որտեղ երկրորդ անդամը սիրո պատանի աստվածն է: Մայր աստվածուհու և նրա որդի սիրո աստծու առասպելույթը տարածված էր Հունաստանից մինչև Հնդկաստան՝ հուն. Աֆրոդիտեն մայրն էր Էրոսի («Սեր»), հունա-փյունիկյան Աստարտեն՝ Պոթոսի և Էրոսի («Կիրք» և «Սեր»), հնդ. Լակշմին՝ Կամայի («Կիրք, Սեր»)[56]:

Մ.թ.ա. 2200 թվականով թվագրվող մի հին աքադական տեքստում, մայր աստվածուհի Իշտարը հիշվում է որպես սիրո աստծու մայր: «Էա (Էնկի) աստվածը սիրում է Իր’եմումին. Իր’եմումին՝ Իշտարի (Ինաննայի) որդուն, նստած նրա գրկում խունկի անուշահոտության մեջ»[57]: Ir’emum անունը անունը մեկնաբանվում է որպես «սեր, սիրո աստված», ծագած աքադական *ra’āmum* «սիրել» արմատից: Անկասկած է Իշտար-Իր’եմում զույգի ազգակցությունը Աֆրոդիտե-Էրոս և մյուս զույգերին:

Հայ ավանդույթում Շամիրամը ներկայացնում է հին մայր դիցուհու՝ հատկապես Աստղիկի (նաև Անահիտի) վիպականացած կերպարը[58]: Այսինքն, կարելի է ասել, որ Արամ, Շամիրամ և Արա եռյակը «երկրորդ տիպարներով» կրկնում է Հայկին, Աստղիկին և Արամանյակին (հնարավոր է այս տեսակետի մանրամասն հիմնավորումը): Այս վերականգնվող եռյակը համադրելի է բերված աքադական տեքստի աստվածների հետ: Էա, հին անունով՝ Haya դիցանունը հուսալի ստուգաբանություն չունի[59], բայց այն ակնհայտորեն համադրելի է հայոց Հայկի հետ: Իշտարը, և անունով, և գործառույթով, համապատասխանում է հայոց Աստղիկին (երկուսն էլ սիրո ու մայրության դիցուհիներ են, Վեներա մոլորակի անձնավորումները): Ընդ որում, Իշտարի անունն ինքը հավանաբար ծագում է

արևմտաեվրոպական, ռուսական և սովետական դպրոցների քաղաքական նախասիրությունները:

[53] В.Афанасьева, И.Дьяконов. Я открою тебе сокровенное слово: литература Вавилонии и Ассирии. Москва 1981, 79-91.

[54] Мифы народов мира. Т.2. Москва 1982, 669.

[55] Հուն. Ēr-ը, տարածաշրջանի հին լեզուներին բնորոշ_ վերջին ձայնավորի թուլացմամբ անկմամբ, կարող է հանգեցվել նաև աքադ. Erra-ին և խեթ. Āra-ին: Մյուս կողմից, Էրրան որպես մահվան ու ժանտախտի աստված, համապատասխանում է խեթական Յարրիին, որի անունը համեմատվում է հուն. Հերայի, սլավ. Յարիլոյի հետ:

[56] M.Dexter. Born of the Foam: Goddesses of River and Sea on the ‘Kingship in Heaven’ Myth. Studies in Honor of J.Puhvel, 2. *Journal o Indo-European Studies Monograph 21*, 1993, 95-97:

[57] J.Westenholz, A.Westenholz. Help for Rejected Suitors: the Old Akkadian Love Incantation *MAD* V 8. *Orientalia* 1977. Vol. 46. Fasc. 2, 203 ff.; M.Dexter. loc. cit.

[58] Ա.Մատիկյան. նշ. աշխ. 99-107. Մ.Աբեղյան Է, 157-162:

[59] G.Leick. A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London, New York 1991, 37:

հնդեվրոպական *Haster-/*Hastel-* «աստղ» արմատից[60]: Ակնհայտ է և աքադական սիրո աստված *Ir'emum*-ի անվան և կերպարի նմանությունը հնդեվրոպական **Aryomen*-ամուսնության աստծուն. ավելին, աքադական այս միակ անգամ հիշված անունը կարող է դիտվել որպես հնդեվրոպական տարածված դիցանվան աքադական ձևափոխությունը (Իր'եմումի վերջավորությունը աքադական ուղղական հոլովածն է)[61]: Հիշենք որ նախաքրիստոնեական դիցարանում էլ Աստղիկը Վահագնի (resp. Արա-Արամանյակի) սիրեկանն էր:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ աքադական էրրան փոխառվել է հայոց Արայի, իսկ էան, Իշտարը և Իր'եմումը՝ Հայկի, Աստղիկի և Արամանյակի հնագույն նախատիպերից: Փոխառությունը կարող էր տեղի ունենալ ոչ ուշ քան մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակը, Միջագետքին հարակից տարածքներում:

---

[60] Տես Т.Гамкрелидзе, В.Иванов. ук. соч. 875, ком. 1, 967: Թեև Աստղիկի անունը համարում են թարգմանված սիրիական Kaukabta-ից, բայց այս նույնությունը Իշտարի հետ ցույց է տալիս նրա հավանական արիական բնույթը: Տես և Ա.Մատիկյան. նշ. աշխ. 99-100:

[61] Հնդեվրոպական **aryo*-ի հնարավոր սեմական առնչությունների վերաբերյալ տես Т.Гамкрелидзе, В.Иванов. ук. соч. 755, ком. 2: Ափրոդիտե-Էրոս զույգի հնագույն հայկական Աստղիկ-Արա համապատասխանության առնչությամբ հետաքրքիր է նշել, որ հուն. էրոսն արդեն փորձ է արվել կապելու խեթ. *ara*-ի հետ (Հ.Կրոնասեր, Յ.Տիշլեր), որն անհամոզիչ է համարվել, տես J.Puhvel. Hittite Etymological Dictionary, 121: